

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ВИВЧЕННЯ ПЕРВІСНИХ ФОРМ КОЛЕКТИВНОЇ СВІДОМОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

Володимир ЯТЧЕНКО

orcid.org/0000-0003-0533-8580

доктор філософських наук, професор, завідувач відділу культурології та культурної спадщини НДІУ

Анотація. У статті піддаються розгляду процеси генези феномену колективного самоусвідомлення предків сучасних українців на етапі переходу від тотемного до антропоморфічного типів світогляду в текстах українського фольклору. При цьому основна увага переноситься на дослідження метафізичного виміру цього процесу. Підкреслено, що особливо рельєфно виділяються фази переходу від одного типу світогляду до іншого на прикладах порівняння текстів первісних міфів і народної казки. В українській народній казці, на відміну від первісного міфу, на проscеніум виходять мотиви, моральна позиція персонажів. У казках людина перебуває в напружених рефлексіях про суперечності між загальноприйнятим і особистісним, а вже пізніші міфологічні тексти «заземлюють» просторові і часові горизонти діяльності героя, поміщуючи їх у контекст співвіднесення правового й морального, світського й релігійного. В горизонті генези форм колективної самосвідомості казка виявляє свою історично зумовлену амбівалентність: у ній фігурують герої давніх міфів, в сюжети казок вживлені лінії і структурна будова первісних міфів, окупили тотемного світогляду. Однак прихвильність у казках моральних регулятивів, зародків свободи особистості виказує на прорив духовності людини за межі тотемізму й зоолатрії первісного міфу на простір антропоморфізму. На цьому новому етапі розвитку колективної свідомості істотною ознакою самосвідомості постає поєднання свободи і моральності, особливо рельєфно це проступає в сюжетах казок, у яких йдеться про стосунки між людиною і смертю.

Ключові слова: історичні форми свідомості; український фольклор; українська міфологія; українська казка.

PROBLEMS WITH THE METHODOLOGY OF STUDYING PRIMITIVE FORMS OF COLLECTIVE CONSCIOUSNESS IN UKRAINIAN FOLKLORE

Volodymyr YATCHENKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Cultural Studies and Cultural Heritage Department of RIUS

Annotation. The article examines the processes of the genesis of the collective self-awareness phenomenon of the ancestors of modern Ukrainians at the stage of transition from totemic to anthropomorphic types of worldview in the texts of Ukrainian folklore. At the same time, the main attention is shifted to the study of the metaphysical dimension of this process. It is emphasised that the phases of the transition from one type of worldview to another are especially distinguished on the examples of a comparison of the texts of primitive myths and folk tales. In the Ukrainian folk tale, unlike the original myth, the motives and moral positions of the characters appear on the proscenium. In fairy tales, a person is in tense reflection about the contradictions between the generally accepted and the personal, and later mythological texts "ground" the spatial and temporal horizons of the hero's activity, placing them in the context of the correlation between legal and moral, secular and

© Ятченко В.

religious. On the horizon of the genesis of forms of collective self-consciousness, the fairy tale reveals its historically determined ambivalence: the heroes of ancient myths appear in it, the lines and structural framework of primitive myths, the debris of the totemic worldview, are incorporated into the plots of fairy tales. However, the presence of moral regulations in fairy tales, the seeds of personal freedom, indicate the breakthrough of human spirituality beyond the boundaries of totemism and zoology of the original myth into the space of anthropomorphism. At this new stage of the development of collective consciousness, a combination of freedom and morality as an essential feature of self-awareness is especially evident in the plots of fairy tales, which deal with the relationship between man and death.

Key words: historical forms of consciousness; Ukrainian folklore; Ukrainian mythology; Ukrainian fairy tale.

Постановка проблеми. Жорстокі реалії життя українського суспільства десятих – початку двадцятих років ХХІ століття призвели як владні й науково-мистецькі кола, так і широкий загал представників різних соціальних груп до серйозних змін і в повсякденних життєвих практиках, і в переживанні та осмисленні цих змін. Породжені російською агресією руйнування умов матеріального існування мільйонів українців, масова міграція й еміграція населення, знищення й викрадення національних культурних цінностей, силкування запровадити російсько-імперську парадигму освіти на окупованих територіях унааявили загрозу з'яви серйозних деформацій в різних секторах національно-культурного буття українського народу. Ця загроза хоч і в рецесивному, трансформованому вигляді не зникне й протягом певного повоєнного часу.

За таких умов в духовній культурі українського суспільства небувалої актуалізації зазнає потреба в поглиблених формах національного самоусвідомлення, в упровадженні нових зразків етнонаціональної картини власного життєвого світу в свідомість українців. Світовий досвід показує, що неодмінним елементом розв'язання цієї проблеми постає осягнення її історичного виміру, одним із різновидів якого є виклад

на науковому ґрунті справжньої історії – в її складі й духовної історії – українського народу в горизонті її вплетеності в загальноцивілізаційний контекст у супрязі з виявом її культурної своєрідності. Інакше кажучи, комплексне вивчення історичної генези феномену української духовної культури.

Це водночас постане і як збагачення нашого досвіду в осягненні філософських та історичних основ генези світової культури. «Осмыслити витоки й глибину буття, – пише український філософ Є. Андрос, – можна лише за тієї обставини, що це буття закорінене в глибині сторіч. Що воно має стосунок і до цивілізації в цілому, і до історії культури й духовності. Але чи не найперше – прямо стосується, закорінене для кожної особистості в історії її народу, драматизмові цієї історії (а для деяких народів, зокрема українського, і трагічності цієї історії), колосальних зусиль та випробувань історичної долі, напружених духовних пошуків впродовж століть та тисячоліть, закорінене в екзистенціальній напрузі цього історичного досвіду, реального, душевного та інтелектуального» [1, с. 14].

Дослідження культурно-історичної генези будь-якої спільноти доконечно включає в себе дві складові – вивчення конкретних виявів національного буття

цієї спільноти (матеріальних, соціальних, духовних умов її існування й розвитку), з одного боку, й розробку методологічного підґрунтя дослідження цієї генези – з другого.

Аналіз наукових концептів. Вже до кінця XIX – на початок XX століття етнологи, етнографи в ході польових досліджень накопичили величезний обсяг фактичного матеріалу про формування духовної культури первісних колективів, про їхній спосіб життя й господарювання, соціальну структуру, комунікативні практики, обрядодії, міфи, колективну психологію. А головне – про ті чинники, які, сплітаючись у розмаїті комбінації й набуваючи системних характеристик, витворювали феномен, що його пізніші дослідники назвали етногенетичними вузлами. Цим утворенням судилось відіграти роль промоутерів процесів, що призвели до кардинального перелому в поступі світової історії. Під їхнім впливом відбувалося повільне, ступеневе, але незворотне перезаснування ядра процесів створення і консолідації людських об'єднань – від груп, що вибудовувались на ґрунті кровної спорідненості, до спільнот, у яких визначальними для появи, генези й зв'язків між індивідами стають соціальні фактори. Автори XVIII–XIX століть надавали різним складникам цих вузлів системоутворюючих якостей. Найчастіше такими вважали стать, вік, соціальний статус, тотемні уявлення, міфи, мову.

Дослідження такого роду процесів проникає в тканину цілої низки гуманітарних і суспільних наук – історії, філософії, психології. Спроби державних чиновників та інтелектуалів країн-метрополій врегулювати суспільні відносини всередині колективів колонізованих

територій за зразками західноєвропейських правових систем часто зазнавали фіаско і виявили необхідність як вивчення й кодифікації різноманітних звичаєвих практик племен колонізованих територій, так і прилучення отриманого матеріалу до арсеналу правової науки.

Виникає, таким чином, необхідність узагальнити, упорядкувати і значною мірою створити новий понятійний апарат для поглибленого синтезу отриманих знань про духовність, специфіку світо розуміння, форми історичної самосвідомості первісних колективів на етапах їх виникнення, консолідації, розвитку й занепаду.

Одним із піонерів дослідження елементів архаїчного мислення й світогляду, виявлення їхніх слідів у мисленні сучасної людини став французький філософ, етнограф, психолог *Люсьєн Леві-Брюль* (Levy-Bruhl, 1857–1939). Розглядаючи спадщину Л. Леві-Брюля в розрізі проблематики нашої статті, слід насамперед відзначити його цінні напрацювання в царині виявлення типів мислення в архаїчному суспільстві. Автор формулює оригінальні думки про феномен *колективних уявлень*, наголошуючи, що в їхній структурі домінує «не інтелектуальний чи пізнавальний феномен у його чистому чи майже чистому вигляді, але значно складніше явище, в якому те, що вважається у нас власне «уявленням», поєднане ще й з іншими елементами емоційного чи вольового порядку, забарвлене і пройняте ними, передбачуючи, в такий спосіб, іншу настанову свідомості щодо уявлюваних об'єктів» [5, с. 28]. З цієї позиції вчений аргументовано піддає критиці точку зору, за якою способи мислення сучасної й первісної людини відмінні між собою лише в кількісному,

але не в якісному вимірі. Понад те, він навіть прагне обґрунтувати тезу, за якою колективні уявлення первісної людини не мають логічних (логічних у нинішньому розумінні цього слова) рис і якостей. Особливо слід підкреслити наразі ту обставину, що неабияку увагу Л. Леві-Брюль приділив аналізу *міфів* у свідомості людей архаїчних суспільств, особливо відзначаючи їхній вплив на формування й дотримання моральних норм у житті первісних колективів, на уявлення людиною власної сутності.

Мірча Еліаде (М. Eliade, 1907–1986), американський історик релігій, етнограф, філософ румунського походження, запропонував, зокрема, оригінальну концепцію природи і функцій первісного міфу, його ролі в генезисі форм первісного мислення і самосвідомості людини архаїчного суспільства. Безсумнівною заслугою Еліаде слід вважати його пошуки внутрішньої основи, сказати б, спільного знаменника первісних міфів. Оригінальним, хоч і таким, що потребує сумнінного промислення і верифікації, постає його твердження, за яким всі первісні міфи є своєрідною перекомутацією їх основи – міфу про творення світу. «Всі міфи певною мірою є типом космогонічного міфу, бо будь-яка історія того, що відбувалося в *illo tempore*, – це лише варіант взірцевої історії: як постає Світ. А отже, звідси випливає, що будь-яка міфологія є онтофанією. Міфи виявляють структури реального і численні способи буття у Світі. Ось чому вони виступають взірцевою моделлю людської поведінки: вони розповідають *справжні* історії про *реальність*» [4, с. 120].

Ця теза вченого виявила неабияку продуктивність у процесі її застосування до аналізу впливу міфів на формування

поглядів первісної людини на саму себе, на суспільні структури і загалом на Світ. Однак екстраполяції її на весь обшир первісного міфологічного спадку натикаються на цілу низку неусувних теоретичних перепон і фактичних невідповідностей. Тож визнавати її всеохопність і абсолютність не випадає.

Станіслав Гроф (Stanislav Grof, 1931 р. н.), чеський і американський психолог, один із засновників трансперсональної психології, істотно розширив рамці психологічного підходу до вивчення особистості, зокрема до міфологічної діяльності людини. Він вказує на обмеженість психоаналітичного методу З. Фрейда у вивченні людської психіки, зазначаючи, що концепція психоаналізу залишила поза увагою цілі пласти психічного життя людини. Гроф зосередив свої зусилля на виявленні багаторівневої структури психічних станів людини, включаючи її перинатальний період (момент народження, психічні переживання в післяпологовий час, психічний стан матері під час пологів).

Для розробки проблеми вивчення форм самосвідомості людини на первісних етапах суспільного розвитку особливо повчальними є результати досліджень Грофа (його монографії «Надособистісне бачення», «Народження, смерть і трансценденція в психотерапії» та ін.) в царині зв'язку цих психічних станів індивіда з його трансперсональними переживаннями. Продукти цього зв'язку, доводить дослідник, пізніше опредметнюються в духовній творчості – міфах, видіннях тощо. Тому знання, надані Станіславом Грофом, можуть неабияк допомогти у виявленні глибинних психічних підоснов міфотворчої діяльності людей архаїчних суспільств,

зокрема віддалених предків українців. Слід зазначити, що цей аспект вітчизняної міфотворчої спадщини у нас ще зовсім не досліджений.

Однак висловимо тут кілька застережень. Неприпушеною вульгаризацією і поглядів Грофа, і назагал дослідницької проблеми виглядала б спроба безпосереднього виведення міфів, казок чи інших продуктів українського фольклору з голотропного рівня психіки. Проте важливе тут інше. Сама потреба людини відчувати якусь надприродну могутню підтримку, сподівання на допомогу якихось вищих сил має, вірогідно, глибинне підґрунтя, закорінене у фізіологічній основі організму, в голотропічних станах психіки. Відштовхуючись від цього знання, отримуємо дороговказ у подальших пошуках особливостей духовної творчості предків українців.

Та, oprіч колосальних надбань, у творчості корифеїв дослідження форм архаїчної свідомості людини все ж якось притініним залишається сутнісно важливий аспект виявлення екзистенційних переживань і проривів у свідомості людини архаїчних культур, в їх числі й предків сучасних українців, у виявленні різновидів їхнього колективного самоусвідомлення.

Тому **мета** статті полягає у визначенні методології виявлення історичних форм колективної свідомості предків сучасних українців та їх трансформацій у текстах українського фольклору (особливо в казках), які заховали в собі елементи первісного світогляду.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо насамперед одну з важливих рис процесу трансформації міфологічної свідомості в жанрі казки: казка доносить до нас знання про опредметнення

в тексті однієї з *історично перших рефлексій людини щодо власних дій чи навіть думок метафізичного характеру* [8, с. 24]. Первісний міф, як відомо, не зосереджується на моральному обґрунтуванні вчинків того чи іншого героя. Персонажі первісного міфу не переймаються тим, наскільки їхні дії сумірні наявним у спільноті уявленням про норми поведінки, хоч, як зазначають дослідники первісних колективів (зокрема, Б. Маліновський), у реальному житті члени цих колективів так само, як і люди ХХ століття, зазнають душевних мук сумління, наприклад, мук каяття за вчинки, здійснені ними в момент пароксизму злості. Натомість у казках зазвичай спонукою до вчинку чи, навпаки, відмови від нього постають моральні налаштування героя. В казці про Кирила Кожум'яку з яскраво виявленими елементами архаїчного світогляду (мотив змієборства) герой відмовляється від сутички зі змієм, незважаючи на вимоги старійшин, слізні прохання молодих дівчат, і згоджується лише під впливом благань малих дітей. У первісному міфі це неможливо, до таких мотивацій доходить тільки казка. Людина в казці вже відчуває себе не просто онтологічною істотою, що існує у світі, переповненому добрими і злими духами, і намагається винайти засоби виживання в ньому, як це є у первісному міфі, але й істотою моральною з новими спонуками і обмеженнями. В казках людина перебуває в болісних роздумах про суперечності між загальноприйнятим і особистісним. У «Страшний помсті» М. Гоголя дочка опиняється перед болючим вибором: звільняти чи ні з полону батька-чаклуна. Перемогла любов до батька. Письменник у процесі праці над твором використав мотиви українських казок,

вже виєлімінувавши з них первісні елементи, – в казках бо йдеться про визволення змія, чудесного коня і т. п. Пізніша міфологія «заземлює» обставини подібного вибору, поміщуючи їх у контекст співвіднесення правового й морального, світського й релігійного тощо. Грецький міф, наприклад, не оперує вже зміями й чаклунами: Антігона потрапляє в тенета цілковито земних протилежностей. Історично цей грецький міф міг виникнути хронологічно раніше, аніж українські казки про визволення чарівних істот, однак форми колективних усвідомлень людини в тексті грецької міфології відбивають логічно пізніший, вищий, ступінь їхнього розвитку.

Погляньмо на ще одну грань згаданої рефлексії. В українських казках, як і в казках багатьох інших народів, переосмислюються, під кутом бачення ролі моральних настанов у житті людини, традиційні для міфу сюжети стосунків людей з вищими духовними істотами. Ставлення цих істот до людей у казках різних народів часто визначається моральними факторами. В українських казках «Дванадцять місяців», «Марійка й баба-відьма», «Про корчмаря і діда-всевіда» та багатьох інших ставлення чарівних істот до героїв, обдарування їх або покарання, визначається моральними якостями, прийнятними або засуджуваними в спільнотах, у культурі яких відбувається трансформація міфу в казку – пошанування старих і немічних, допомога бідним і знедоленим або ж, навпаки, – жадібність, жорстокість і т. п. Під впливом цієї обставини в казці, на відміну від первісного міфу, починають пробиватись ранні пагінці *свободи* як передумови самоствердження людини архаїчної культури в світі. В тексті

первісного міфу вища істота, минаючи всілякі обґрунтування й резони, диктує людині свої умови. «Він (йдеться про язичницьких духів і богів або християнського Бога. – В. Я.) передпокладає: його дії – це передпокладання; результати цих дій – передпокладання; його воля й настанови – теж передпокладання» [8, с. 28]. В казці герой переважно (хоч і не завжди) сам обирає модель своєї поведінки і як стратегію, і в критичних ситуаціях, коли вибір має екзистенційний характер. Наприклад, герої кількох українських казок добровільно зголошуються переночувати кілька ночей у приміщенні, де на них чигає небезпечна для життя зустріч з істотами інфернального світу, заради визволення дівчини, розчаклування міста, оживлення перетворених на камені людей тощо.

Таким чином, тексти української казки, в яких найповніше збереглись елементи архаїки, виявляють (у контексті наявності в них форм колективної свідомості) себе амбівалентними утвореннями. З одного боку, в них фігурують міфологічні герої, уламки сюжетних ліній первісних міфів, почасти структурна будова міфів. Тут цей кластер українських казок ще залишається в горизонті тотемної форми світогляду як первісної форми колективної свідомості. Але з другого – мотивація дій цих героїв, прихильність свободи в ситуаціях їхнього вибору, моральні регулятиви вже свідчать про прорив людиною меж цієї форми і вихід на поле антропоморфізму. Це вже нова фаза розвитку колективної свідомості, в центрі її постає людина, істотною рисою духовності якої є поєднання свободи і моральності. Здійснення ж такого поєднання в діяльнісних актах щоденних практик продукує появу специфічного

стану свідомості, стану, якому судилось стати іманентним компонентом духовності людини. Йдеться про стан переживання. Саме переживання закладає підвалини здатності людини «подвоїти» себе в свідомості, поглянути на себе ніби збоку, що своєю чергою уможливить набагато пізніше сформулювати тезу про людину як «незавершений проєкт».

Нарешті, про ще одну істотну для нашої статті рису вияву рефлексії людини щодо власних ціннісних налаштувань метафізичного плану. В українських казках зустрічаємо цікаві розмірковування про феномен смерті, її справедливості чи несправедливості, про розуміння людиною сенсу життя перед лицем смерті. Ось у покутській казці «Музикант і смерть» в уста Смерті вкладені роздуми про сенс людського життя: *що* людина залишає від себе після смерті і як їй вибудувати свій життєвий шлях, аби залишити по собі пам'ять серед людей [7, т. 13, с. 371]. У вже схристиянізованому й модернізованому варіанті казки «Чому людина не знає, доки житиме», записаному М. Зінчуком на Волині, звучить думка про позитив невідомості часу настання смерті для людини, позаяк це невідання стимулює життєву енергію і творчі пориви людини [7, т. 26, с. 31]. В кількох буковинських, закарпатських, покутських казках Смерть постає справедливою, іноді навіть милосердною істотою. У всіх цих сюжетах неважко помітити тінь давнього, вже позабутого в українській міфології духа чи бога смерті, але в казках уявлення про нього збагачене роздумами про перипетії людської долі, надії й розчарування людини. Так, через українську казку зауважуємо зміни у формах самототожності людини – рефлексії щодо власної духовності

сягають метафізичної глибини і омовлюються не в таємних священних, а вже в загальноприступних текстах.

Ще однією гранню омовлення в українських казках процесу генези колективної свідомості людини на етапі архаїчної фази культурного розвитку є наявність у багатьох із них залишків шаманських оповідок, уламків опису шаманських практик. Про це докладно йдеться в нашій монографії «Український шаманізм» [9]. Наразі додамо лише один штрих, який має стосунок до світоглядних відмінностей між казкою і первісним міфом. По завершенні акту камлання шаман розповідає присутнім про свою «подорож» в інші світи, зустрічі з духами, богами. Такі оповіді можуть надовго залишатись у свідомості слухачів і навіть переростати у священні тексти, а згодом і в тексти казок, а індукування емоційної напруги від шамана до слухачів і спостерігачів під час камлання й наступної розповіді продукує психологічні стани переживання процесів «спілкування» з вищими духовними істотами – станів, які й на історично пізніших етапах розвитку мислительних та емоційних здатностей постають складниками розвитку духовності особистості. Шаман у всіх народів – особливого роду особистість. Тому в текстах із шаманськими оповідками поступово починає проглядати феномен особистості, але поки що він здебільшого обмежується фігурою шамана. Натомість у казках особистісні риси героя навіть у стосунках з вищими духовними істотами, подорожах в інші світи, викраданні там з-під влади злих сил інших персонажів твору вже виявляються до снаги простій людині. Вона починає усвідомлювати себе особистістю, здатною до екзистенційних проривів, до

моментів здійснення кардинальних змін в уявленнях про себе і світ. В історично пізніших жанрах фольклору – казках, баладах тощо – відбувається переосмислення і спробою руйнації світоглядного обрамлення шаманського досвіду. В сюжетах казок, у текстах героїчного епосу дії героїв постають засобами подолання буденного виміру людського життя, нерідко протестом проти нього. Ототожнюючи себе з героєм казки, людина здатна досягти стану граничного переживання буття, стану, в якому особистісне начало стає домінуючим елементом світопереживання.

Висновки. Аналізуючи тексти українського фольклору, зокрема українські казки, ми отримуємо можливість виявити в них сліди історичного процесу генези колективної свідомості, способів самоусвідомлення людини архаїчного етапу розвитку культури. В текстах українських казок збереглися елементи омовлення генези колективного самоусвідомлення далеких предків сучасних українців на етапі переходу від тотемного до антропоморфного типу світогляду. Українська казка зберігає, з одного боку, низку елементів старого тотемного світогляду, спогади про зоолатрію, а з другого – в ній уже починає переважати висвітлення морального фактора в діях героїв. Впадає в око увага до феномену смерті: розмірковування про її доцільність чи несправедливість, про розуміння людиною сенсу життя перед смертю. Виявлення цих елементів у текстах українського фольклору допоможе розкрити вклад далеких предків українців у процеси світового культурного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрос Є. Інтелект у структурі

людського буття. Київ: Стилос, 2010. 357 с.

2. Гроф С. Надличностное видение. Москва: Издательство АСТ, 2002. 237 с.

3. Гроф С. Психологія майбутнього: уроки з сучасних досліджень свідомості. Львів: Афіша, 2015. 328 с.

4. Еліаде М. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Київ: Основи, 2001. С. 116–304.

5. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Москва: Педагогика, 1994. 608 с.

6. Родослав. 1990. № 1–2.

7. Українські народні казки. 40 т. Записав, упорядкував і літературно опрацював Микола Зінчук. 2003–2021 рр.

8. Ятченко В. Метафізичні виміри переходу від міфу до казки. Українське релігієзнавство. 2002. № 22. С. 23–30.

9. Ятченко В. Український шаманізм. Київ: Міленіум, 2012. 215 с.

REFERENCES

1. ANDROS, E. (2010). *Intelligence in the Structure of Human Existence*. Kyiv: Stylos, 357 p. [in Ukr.]

2. GROF, S. (2002). *Supernatural Vision*. Moscow: AST Publishing House, 237 p. [in Rus.]

3. GROF, S. (2015). *Psychology of the Future: Lessons from Modern Studies of Consciousness*. Lviv: Afisha, 328 p. [in Ukr.]

4. ELIADE, M. (2001). *Myths, Dreams and Mysteries. Mephistopheles and Androgyne*. Kyiv: Osnovy, pp. 116–304. [in Ukr.]

5. LEVY-BRUHL, L. (1994). *The Supernatural in Primitive Thinking*. Moscow: Pedagogyka, 608 p. [in Rus.]

6. Rodoslav. (1990). № 1–2. [in Ukr.]

7. ZINCHUK, M. (2003–2021). *Ukrainian Folk Tales*. 40 Vol. [in Ukr.]

8. YATCHENKO, V. (2002). Metaphysical Dimensions of the Transition from Myth to Fairy Tale. *Ukrainske religieznavstvo* (Ukrainian Religious Studies), № 22, pp. 23–30. [in Ukr.]

9. YATCHENKO, V. (2012). *Ukrainian Shamanism*. Kyiv: Millennium, 215 p. [in Ukr.]